

МАКАЛ, ЛАКАПТАРДАГЫ КЫРГЫЗ КИЙИМИНИН БААЛУУЛУГУНУН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

ОТРАЖЕНИЕ ЦЕННОСТИ КЫРГЫЗСКОЙ ОДЕЖДЫ В ПОСЛОВИЦАХ, ПОГОВОРКАХ

REPRESENTATION OF WORTH OF NATIONAL KYRGYZ CLOTHES IN PROVERBS, PARAPHRASES

Макалада кыргыз элинин кийими тууралуу макал, ылакаптарынын мааниси көргөзүлдү. Э.Сепирдин пикири боюнча макалдар маданиятты сактоонун эң эле олуттуу формаларынын бири болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: макал, ылакаптар, кыргыз кийими, тон, ийне, мата, бөз, көйнөк, өтүк.

В статье раскрывается значение пословицы и поговорки кыргызов об одежде. По мнению Э. Сепира самыми существенными формами сохранения культуры являются пословицы.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, одежда кыргызов, тулуп, игла, ткань, бязь, сапоги.

This article reveals the importance of proverbs, paraphrases of Kyrgyz nation about clothes. According to E. Sepir “The most significant forms of saving the culture are proverbs..”

Keywords: proverbs, paraphrases, kyrgyz clothes, fur coat, needle, fabric, unbleached, calico, boot.

Көптөгөн кылымдар бою көчмөн турмушта жашап келген кыргыз элибиздин макал, ылакаптары муундан-муунга, укумдан-тукумга, ооздон оозго тарап келген. Буга чейин аларга филология илими гана кайрылып келсе, XX кылымдардын ортосунан баштап лингвистика (К.К.Юдахин, Б.Керимжанова, К.Мифтаков, С.Закиров, К.З.Зулпукаров, З.К.Дербишева, А.Өмуралиева. ж.б), адабият таануу, фольклористика, стилистика, риторика, паремиология, семасиология, фразеология (Ш. Балли, А.И. Смирницкий, М.М.Гухман, Торопцев, Л.В. Щерба, С.И.Ожегов, А.И.Молотков, В.В. Виноградов, В.Л.Архангельский, А.В.Чернышова, И. М Деева, Н.М.Шанский, Ф.А.Краснов, А.Д.Райхштейн, М.М. Капыленко, А.Н.Лисе, Ф.И.Буслаев, Е.М.Мелетинский, Ю.Н.Караулов, В.М.Жирмунский ж.б), психология (Л.С.Выготский, А.Р.Лурия) илимдеринин изилдөө булагына айланган [1].

Азыркы учурда лингвистика илими менен маданият таануу илиминин ортосунда жаңы тармактардын пайда болушу жөнүндө [А.Т.Хроленко](#) баяндап, “лингвомаданият таануу илимине” жана “этнолингвистикага” басым жасаган. Анда, “лингвомаданият таануу илими” боюнча (Э.Сепир, Ю.М.Лотман, Г.О. Винокур, Н.И.Толстой, К. Левистросс, Г.З.Апресян, В.Н.Телия, Э. Тэйлор) тил менен маданияттын биримдигин иликтесе, “этнолингвистика” илиминде (А. А. Потебня, А.Н. Веселовский, П.Г. Богатырев, А.П. Евгеньева, И. А. Оссовецкий, А.С. Герд) этникалык маданиятты иликтөөдөгү элдик оозеки чыгармалардын ролун карашкан. Сөздүктөрдүн баркын, баалуулугун тигил же бул деңгээлде, маданиятты иликтөөнүн тармагына жараша, бүт дүйнө жүзүндөгү салт-санаа менен салыштыра көрсөткөн. Бул учурга чейин маданият таануучулар этномаданият тилге кандайча таасир эткенине гана көңүл бурулуп келген болсо, азыркы учурдагы

лингвомаданият таануу илиминде этникалык тилди маданият таануу илиминдеги изилдөөлөрдө колдонуу жөнүндөгү окуунун маанилүүлүгүн баяндайт. Анда Якоб Гримм белгилегендей: «Существует более живое свидетельство о народах, чем кости, оружие и могилы: это язык»-десе, ал эми И. Гердер «Трактат о происхождении языка» аттуу эмгегинде (1770) адам менен төрт фундаменталдуу феноменди – тилди, маданиятты, коомду жана улуттук рухту байланыштырган. Альфредо Тромбетти болсо: «Тил бул адам баласынын эң бай жана ишенимдүү архиви», - деген [2]. Демек, кыргыз элинин салттуу кийимдерин макал, ылакаптар аркылуу иликтөө, лингвистика жана маданият илиминин тыгыз байланышын, “этникалык тил” менен “маданият” жана “адам баласы” түшүнүгү тууралуу актуалдуу теманын чечүү механизмде кыргыз тилинин этникалык маданиятындагы, ар бир этниканын өзүнө гана тиешелүү болгон, түпкү тамыры бар маданиятыбызды жоготпой алып жүрүү проблемасын да камтып кетет.

Кыргыз макал-ылакаптарынын философия илиминдеги мааниси А.А. Алтымышбаевдин, Б.А.Аманалиевдин, А.Ч.Какеевдин, А.А.Салиевдин, Т.Т.Аскараровдун, Бекбоевдин, Ы.М.Мукасовдун, Г.А.Абылкасымованын эмгектеринде каралган [3]. Макал, ылакаптарды этнографиялык, маданият таануу илимдеринде изилдөөлөр аз. Кыргыздарга келип макал, ылакаптарды эл аралап, биринчилерден болуп кагаз бетине түшүргөн этнолог Н.И. Гродековду (1889) белгилеп кетсек болот. К.К. Юдахиндин сөздүгүн колдонуу менен, Д.Давлетбакованын кыргыздын макал, ылакаптарын (1997) чогултуп, алфавиттик ирээт жана багыт, тематикалык индекс менен берилген эмгеги иликтөөлөрдү жеңилдетет [4]. Ушул өңүттө кийимдер, же болбосо анын элементтери жөнүндөгү макал, ылакаптар кыргыз элинин маданиятында олуттуу орунду ээлерин, бизди кызыктырган проблеманы чечүүдөгү алардын баалуулугун белгилеп кетүү зарыл. Бул жаатта изилдөөлөрдүн көптүгүнө карабай, кыргыз макал, ылакаптарындагы кийимдердин баалуулугун иликтөө ачык бойдон калган.

Макал, ылакаптар - кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыктын көөнөрбөс байлыгы, мурасы, адамдардын көп жылдардан бери келе жаткан философиялык ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, рифмалашкан жана ритмдешкен бир же бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар. “Адам оюнун, акыл-эсинин энциклопедиясы” болгон макалдар дээрлик дүйнөнүн бардык элине таандык болуп саналат. Макалдардын чыгыш тарыхы адам ойлоосу калыптанып, сезим-туюму жетилген эң байыркы доорлорго барып такалат. Макал менен ылакаптын формалык түзүлүшү, айтылышы, корутундулашы, бири - бирине абдан окшош, ошондой эле айырмачылыктары да бар. Макалда айтылуучу ой аягына жеткирилип, ар бир окуяга корутунду чыгарылат. Ал эми лакапта адамдын ою гана айтылып, корутунду чыгарылбай көмүскөдө кала берет [3]. Макалдар жана ылакаптар - тарыхты, чындыкты, жашоонун маанисин, өткөндү, адамдын адам баласына жана айлана-чөйрөгө болгон мамилесин, анын дүйнөгө, табиятка, жашоого болгон көз караштарын, тилектерин жана үмүттөрүн, үрп-адаттарды жана каада-салттарды, элдин мүнөзүн чагылдырат.

Макал, ылакаптар көчмөн кыргыздардын кийимдеринин өзгөчөлүгүн баалуулугун, жагымдуулугун туюнтуп турган. “Макал атасы –сөз, мата атасы-бөз” дегендей сөздүн нак маанисин, маңызын чыгарган макал болсо, кездеменин эң жакшысы “бөз” экенин байкаса болот. Ал эми “бөз” К. К. Юдахиндин сөздүгү боюнча “ак пахтадан жасалган, колго өндүрүлгөн кездеме”, - деп түшүндүрүлөт. Кездемелер тууралуу: “Жибекти тыта албаган жүн кылат, катынды күтө албаган күң кылат”, “Мата даңкы менен бөз өтөт, ата даңкы менен кыз өтөт”, “Оозунан сөзү түшкөндүн, колунан бөзү түшөт”, “Бедери жок торкодон бек токуган бөз жакшы”, “Сөздү коюп, бөзгө кел (бөздөн кел)”, “Айлыңа келген бөз арзан, астыңа келген сөз арзан”-деген таамай айтылган макал, ылакаптар айтылып келген [4].

Катаал кыш, көчмөн жашоо-тиричилик, кыргыз элди, тонду барктап кийгенге мажбур кылган. Аны төмөндөгү “тон” тууралуу макалдардын санынын көптүгүнөн, ата-

эне (“Ата көргөн ат берет, эне көргөн тон берет”, “Ата көргөн ок жонот, эне көргөн тон бычат”) менен салыштырылганынан баамдасак болот. “Тон жылуусун ээси билет”, “Акыл- тозбогон тон, билим -түгөнбөгөн кен”, “Эжелүү кызга тон кайда? Эчкилүү койго суу кайда?”, “Эжелүү кызга эски тон”, “Жалдуу болсо-ат, жакалуу болсо-тон”, “Ат сактаган-ат минет, тон сактаган – тон кият”, “Көлөкөгө карап тон бычпайт”, “Жырттык тондуу күрөшчөөк”. Тонду тартууга бергени (“Аш- таттуунуку, той-тондуунуку”, “Жамандан тон кийсең, тойдо доолайт”), кыргыз элинде сый кийимдердин (“Бир көргөндө- тон сыйлуу, таанышканда - бой сыйлуу”) катарына киргени зор мааниге ээ. Ошондой эле тонду тигүүдө уй териси колдонулбаганы (“Уй териси тон болбойт, урушчаак киши чоң болбойт”), токтунун же болбосо кой терисин (“Тогуз кабат торкодон токтучагымдын териси жакшы”) колдоно тургандыгын байкаса болот. Кыргыз эли: жакалуу тон, май тон, кыска тон же чолок тон, куу тон же куур тон, керчөө тон, кыз-күйөөнүн сый тону ж.б. түрлөрүн кийишкен. Көчмөн кыргыз эли мал чарбачылыгы менен алектенгендиктен териден кийимдерди көбүрөөк колдонушкан (“Өтөгөндүн териси өзү жатып ий болот”, “Көрпөнү күндө күбүсө - түлкү, түлкүнү күндө күбүсө-күлкү”). Кийиз жасоо кыргыздардын негизги өндүрүшү болгондуктан баш кийимдер, кементайлар, чокойлор жана үй, ат жабдыктары жасалган(“Токмок күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет”). Кийиздин өрө кийиз, түр кийиз, ала кийиз деген түрлөрү жасалган.

Кийимдерди ар кыл мааниде колдонгон макалдар да кездешет, мисалы: “адамдын көркү – чүпүрөк, жыгачтын көркү - жалбырак”- деген макалга кайрылсак, кийим адамдардын келбетине көрк, сулуулук берип тураарын, баалуулугун айгинелесе, “Адамды кийиминен тааныбайт, ишинен тааныйт” деген макалда тескерисинче “кийимге эмес” ишке көбүрөөк маани берилиш керек экендиги айтылат. Кийимдердин “бычылышы, тигилиши” жөнүндө макалдардан алсак: “Кең бычкан кийим жыртылбайт”, “Баш айрылса бөрк ичинде, кол сынса жең ичинде”, «Бакыт - чыгаандардыкы: бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаргандардыкы». Ал эми “Эже кийгенди сиңди кият” “Тоодо кийгенин тойго да кият”, “Жай кийгенин кыш кийген, жарды кайдан байысын”, “Бай кийсе “куттуу болсун” дейт, кедей кийсе “кайдан алдың” дейт”, “Киши аты-терчил, киши кийими-кирчил” –деген макалдарда байлар менен кедейлердин кийимдеринин класстык айырмачылыктары болгонун, кийимдер “эскиргенче” эжеден сиңдиге өтөөрүн ачык тастыктап турат [5].

Адам баласынын жашоосундагы кийим-кечени даярдоодогу ийненин ордун чечмелебесе да түшүнүктүү эмеспи. Аны кийинки ийне-жип жөнүндөгү макалдардан көрүүгө болот: “Ийне көзүнөн сынат, адам сөзүнөн сынат”, “Ийне өткөн жерден шоона да өтөт”, “Илим ийне менен кудук казгандай”, “Саялбаган ийне тандайт, саптай албаган учук тандайт”, “Талаадан табылса, бир ором жип да олжо”, “Ичке үзүлөт, жоон сүзүлөт”, “Жука жерден жырттылат, ичке жерден үзүлөт”, “Темене берип, төө алат”. Ошону менен бирге кыргыздарда көйнөктөрдүн көп түрү болгон эт көйнөк, ич көйнөк, кең көйнөк, ит көйнөк, кырк көйнөк, кожо көйнөк, ачык көйнөк, көк көйнөк ж.б. Көйнөк тууралуу макалдарга көңүл бурсак: “Кең көйнөктүн тазасы, узун чачтын пашасы”, “Көйнөктүн кири жууса кетет, көңүлдүн кири айтса кетет”, “Тамагы майлуунун көйнөгү көөлүү”, “Чапанчанды чапса, көйнөкчөнгө доо кетет”, “Битке өчөшүп көйнөгүндү отко салба”- деп айтылат. Чапандар эркектерге да, аялдарга да тиешелүү болгон. Чапан тууралуу: “Акырын баскан молдодон сактан, ала чапан кийген кождон сактан”, – деген макал бар.

Чогултулган макал, ылакаптар мааниси түздөн-түз кийимдерге арналбаганы менен кыргыз эли үчүн канчалык деңгээлде баалуулугу көлөмүнөн көрүнүп тургандай. Мисалы өтүк жөнүндө: “Өтүкчү өтүккө жарыбайт, уста балтага жарыбайт”, “Өтүгүң тар болсо дүйнөнүн кенендигинен не пайда?”, “Өзүн өзү билип, өтүгүн төргө илип”, “Чокой кийген бут куурайт, чоогоолго тийген кыз куурайт”, “Өтүгүң майрык болсо, жериң түз болбой эле койсун”, “Өтүгү жаман төрдү булгайт, оозу жаман элди булгайт”, “Өтүкчүнүн жанына жолобо: “бирдемем жоголду”- дейт. Кыргызда кийиз өтүк, базар өтүк, чокой, чарык, пайчеки, кавыш ж.б түрлөрү болгон. Чыгыш элдеринде укмуштуудай кооздуктагы чачпак,

мончокторду тагынышкан. Кыргыз кыз-келиндеринин сүйүктүү жасалгаларынын бири болуп мончок эсептелген. Конус, шар, овал түрүндөгү, кырдуу мончоктор кездешкен. Ошол себептен мончокторго басым жасалып, кыздарга салыштырылып келгени да бекеринен болбосо керек. Алсак: “Тешик көздүү мончок жерде калбайт”, “Тамактан аяган мончок курусун”, “Үтүү мончок жерде жатпайт” - аттуу макал, ылакаптар азыркы учурда да колдонулуп келет [6]. Бизге белгилүү болгондой кыргыз эли боёкторду (“Өтө кызыл бат оңот, өтө ысык бат сууйт”, “Боёкчу, боёкчу десе, атасынын сакалын боёптур”) колдонуп түрдүү түстөгү оймо-чиймелерди салып кийим тигишкен, үйлөрүн көркөмдөп, кооздошкон [7]. Тамыр боек, чүкүрү, ышкын, кымыздык, ат-кулак, анар сыяктуу табигый боекторду колдонушканы белгилүү.

Жыйынтыктап айтканда, биринчиден, кыргыз элинин кыска жана нуска айтылган макал, ылакаптарында аксиологиялык маңызда кийимдердин баалуулугу камтылган. Экинчиден, байыркы кыргыздардын кийиминин тарыхын иликтөөдө макал, ылакаптардын изи менен кээ бир маалыматтарды тактап алууга мүмкүнчүлүгүк болот. Үчүнчүдөн, “макал, ылакаптар”- фольклордук рухий мурас иретинде, лингвистика илиминин, ал эми “кийимдер”-материалдык маданияттын, маданият таануу илиминин элементтери катары карагандагытыгыз байланышын, бирине-бири шайкеш өөрчүүрү, лингвомаданият таануу илиминде да маанилүү экендиги шексиз.

Адабияттар тизмеси

1. Салмакеева Р.Ж. Макал, лакаптарды фразеологиянын составына киргизүү маселеси [Текст] / Р.Ж. Салмакеева, Н.Акбекова // С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин жарчысы. - 2016. - Нарын, Вып.4. - 218-б.
2. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии. [Текст] : учеб. пособие / А.Т. Хроленко. - М.: Флинта, Наука, 2009. -285с.
3. Абылкасымова Г.А. Кыргыз макал-лакаптарынын социо-маданий булактары [Текст] / Г.А. Абылкасымова // Вестник. Институт философии и политико-правовых исследований НАН КР. – 2012. - Бишкек, Вып. 2. – С.25-30.
4. Пословицы и поговорки кыргызского народа: из собрания акад. К. К. Юдахина [Текст] / Сост. Д. Давлетбакова. - Б.: Илим, 1997. - 232с.
5. Антипина. К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов [Текст] / К.И. Антипина. - Ф.: 1962. - С.231-256.
6. Касмалиева К.К. Применение национального орнамента в одежде и в предметах интерьера [Текст] / К.К.Касмалиева // Вестник КГУСТА. – 2014. – Бишкек. - Вып.1(43). - С.41-46с.